

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 07 • יום שניים בחודש מרחשון, תש"פ

שקיעי מדרש עלומים: פרשת נח

הפרקים:

א. סתר וגלוי בעוונות דור המבול ובעונשם

ב. רותחים וצוננים במבול

ג. הקטרת קטורת בידי נח אחרי המבול

ד. חלוקת הארץ בגורל לשלושת בני נח

זיקתה העמוקה של הפייטנות הקדומה אל המדרשים היא מן המפורסמות. שפע רב של חומר מדרשי משוקע בפיוטים, אם ברמזים דקים ואם בפירוט והרחבה, וכמעט לא ניתן להבין את דבריהם של הפייטנים בלא ידיעת מקורותיהם המדרשיים. אמנם, התלות בין הפיוט למדרש היא דו־כיוונית. כדי להבין את הפיוטים לאשורם יש להזדקק למקורותיהם המדרשיים, אבל מאידך, לא אחת עשויים הפיוטים להבהיר ולהאיר פרטים שאינם מודגשים וברורים דיים במקורות המדרשיים שלפנינו, ולעתים גם לשמר מסורות מדרשיות שלא נשתמרו בקובצי המדרשים שהגיעו לידינו.

בתחום זה, הלימוד מן הפיוט אל המדרש וחשיפת שקיעי מדרשים עלומים, נעשו כמה התחלות מצומצמות¹, אך המלאכה מרובה ורחבה. ובמאמר הנוכחי ארים תרומה קטנה לעניין,

¹ "סגולה" - אוצר חביב: דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה)

ואצביע על ארבעה עניינות מדרשיים בפרשת נח העולים מן הפייטנות, אשר נעלמו – למיטב ידיעתי וחיפושי – מהספרות המדרשית שלפנינו, או, למצער, אינם מבוררים בה דיים.

א. סתר וגלוי בעונות דור המבול ובעונשם

בפיוט מסוג 'סדר עולם' לר' שלמה ב"ר יהודה גאון, ראש ישיבת ארץ ישראל בשנים ד'תשפו-תתאי (1026-1051), מתאר הפייטן את חטאיהם של אנשי דור המבול:

טַפְּשׁוּ דוֹרוֹת עֲשֶׂרָה / מֵאָדָם וְעַד נֹחַ לְסִדְרָה / לְפָנָיו חוֹטִים
טְהוֹר עֵין חֵילָלוּ / וְדָם שָׁפְכוּ וְזִילְלוּ / רַב בְּצַעִיר שׁוֹלְטִים
טִינְפוּ גוֹף וְקָרַב / וְשִׁיחַתוּ דֶרֶךְ הָרֵב / וְאַחַר חָמֵס לוֹהֲטִים
טִימְאוּ אֶרֶץ בְּפִשַׁע / לִכֵּן רָחֲקוּ מִיִּשְׁע / בְּלֹא עֵת נִקְמָטִים .2

ביאור: 1 **טפשו:** הסתאבו. **דורות עשרה מאדם ועד נח:** על-פי משנת אבות, ה ב: "עשרה דורות מאדם עד נח... היו מכעיסין ובאין עד שהביא עליהם את מי המבול". **לסדרה:** דור אחר דור; כסדר הדורות. **לפניו:** לפני הקב"ה. **חוטאים:** חוטאים. | 2 **טהור עין:** הקב"ה, על-פי חבוקק א יג. **ודם שפכו:** ראה בראשית רבה, לא ו, עמ' 280: "כי מלאה הארץ חמס" (בראשית ו יג). אמר ר' לוי: חמס - עבודה זרה, וגילוי עריות ושפיקות דמים...". **וזיללו:** זלזלו, והוא גם מלשון 'זול', חיי האדם היו זולים בעיניהם (הערת מ' שפרבר). **רב בצעיר שולטים:** הגדול שולט בחלש ממנו. וכנראה כוונתו, שהגדול גזל וחמס את החלש. | 3 **טינפו:** טינפו בעבירות. **גוף וקרוב:** את הגוף והנשמה הנמצאת בקרב, בפנים הגוף. **ושחתו דרך הרב:** שיחתו הרבה את דרכם. **ואחר חמס לוהטים:** להוטים ורודפים אחרי החמס והגזל. על-פי בראשית ו יא: "ותשחת הארץ לפני האלהים, ותמלא הארץ חמס". ובבראשית רבה, לא ד, עמ' 279: "ולפי שהיו שטופים בגזל נמחו מן העולם". | 4 **בפשע:** בפשעיהם. **לכן רחקו מישע:** בגלל רשעותם נתרחקה מהם ישועת הקב"ה. **בלא עת נקמטים:** מתו בטרם עת, במבול. והוא

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה, בדרך כלל, בהופעתה הראשונה בלבד. תודתי לפרופ' ש' אליצור ולמר מ' שפרבר על הערותיהם למאמר, שאת החשובות שבהן הבאתי בשם אומרן.

1 ראה: ר"ש ליברמן, 'חזונות יניי', סיני, ד (תרצט), עמ' רלד ואילך; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב תשכה, עמ' 263-280. חומר חשוב בעניין רוכז במבואותיה של ש' אליצור לאסופות הפיוטים שההדירה (אחד מהם בשיתוף עם מ' רנד), כמו: רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תשס, מבוא, עמ' 75-79; פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשסד, מבוא, עמ' 203-207, 210-217; רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשנד, מבוא, עמ' 144-154. וראה גם ספרה: שירה של פרשה, ירושלים תשסז. גם אני בכמה ממאמריי הצבעתי על מסורות מדרשיות אבודות שנשתמרו בפיוטים קדומים, ראה: 'תקיעת השופר שבתחיית המתים', סגולה, א, ירושלים תשעב, עמ' 69 ואילך; 'שלושת התקיעות שבאחרית הימים', שם, עמ' 113 ואילך.

2 ג' סדן, סדר עולם לשבעות מאת ר' שלמה גאון על פי כתבי יד מן הגניזה, ע"ג, תל-אביב תשסג, עמ' 57-60.

על פי איוב כב טז: "אֲשֶׁר קָמְטוּ וְלֹא עָתָּה". לא מצאתי שקטע הפסוק נדרש על דור המבול (והשווה: בבלי, חגיגה יג סע"ב - יד רע"א), אך בגלל שחלקו השני של הפסוק: "נִהְרַי יוֹצֵק יְסוּדִים", נדרש עליהם במפורש (ראה שמות רבה, טו ז: "דור המבול היו רשעים... עלו המים ולא הניחו ליתן עליהם את היסוד, שנאמר: 'וְנַהַר יוֹצֵק יְסוּדִים', וכתוב [בראשית ז יא]: 'ביום הזה נבקעו כל מעיינות תהום רבה'..."), מאפשר לפייטן להבין שגם חלקו הראשון עוסק בדור המבול. בנוסף לכך נראה, שהפייטנים הכירו מדרש שדרש על דור המבול גם את חלקו הראשון של הפסוק. כך ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ביוצר 'אנשי דור המבול' לפרשת נח, כותב על דור המבול: "הָאֲרָץ שְׁקָמְטוּ בְּלֹא עֵת / וְנִגְזַר דִּינָם מֵעַתְּ אֶל עַת"; והוא גם מכנה אותם: 'קוֹמְטֵי עֲצָמָם לְפָנָיו' (מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לשבתות השנה, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשפ, עמ' 259, 267). בדומה גם אצל ר' אלעזר בירבי קילר, ביוצר 'אשר שבילו התמים' לפרשת נח: "מִיָּם קָמְטוּ יוֹמֵי רָעָה / לְכֹלֶם חֲנֹק לְהַטְבִּיעֶה" (פיוט ר' אלעזר בירבי קילר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 157). וברמיזה דקה בפיוט מי כמוך 'שוט שוטף' לפרשת נח מאת ר' שמואל השלישי: "וּבְעֵד תָּמִים דּוֹר סִגְרָתָה דוֹרוֹ קְקוֹמְטוּ וְגוֹדְעוּ" (יצירות רבי שמואל השלישי, מהדורת י' הילום ונ' קצומטה, ירושלים תשעד, עמ' 151). ומכאן שידעו הפייטנים שגם חלקו הראשון של הפסוק נדרש על דור המבול (הערת ש' אליצור).

וכמה טורים לאחר מכן מגלגל הפייטן את פורענותם:

יּוֹשֵׁב בְּשָׁמַיִם / דָּגָם בְּמַבּוּל מַיִם / מִתְהוּמִים וּתְלוּיִים
 יֵשֵׁב עֲלֵיהֶם בְּדִין / כְּפַעֲלָם אוֹתָם יְדִין / סְתוּרִים וְגִלּוּיִים
 יַעַן רָעַתָּם רָבָה / כְּבִקְוֵעַ תְּהוּם רָבָה / כְּאֲשֶׁר הֵם רְאוּיִים³.

ביאור: 1 יושב בשמים: הקב"ה; על-שום תהלים ב ד. דגם: דן את אנשי דור המבול. מתהומים ותלויים: מים שהגיעו מן התהומות ומן השמים (תלויים), כמו שנאמר (בראשית ז יא): "ביום הזה נבקעו כל מעיינות תהום רבה, וארבת השמים נפתחו". 2 כפעלם: כמעשיהם. סתורים וגילויים: כמו שפשעו בסתר ובגלוי. 3 יען רעתם רבה כבקוע תהום רבה: מפני שרעתם הוגדרה 'רבה' נענשו בבקיעת 'תהום רבה'. וראה עוד להלן בסמוך, בגוף המאמר. כאשר הם ראויים: כפי שראוי להם, מדה כנגד מדה.

כלומר: הקב"ה דן את אנשי אותו הדור "במבול מים" שהגיע משני מקורות - גלוי ונסתר, מהתהומות (הנסתרים) ומהשמים (הגלויים), כי "כפעלם אותם ידין", מדה כנגד מדה, שהם ביצעו את עוונותיהם בסתר ובגלוי. בנוסף לכך, משום שעוונותיהם הוגדרו כ"רבה רעת האדם בארץ" (בראשית ו ה), הם נענשו באותה מדה: "נבקעו כל מעיינות תהום רבה" (שם ז יא). עניינו של הגמול מדה כנגד מדה האחרון ("רבה רעת האדם" - "תהום רבה") נזכר בדברי חז"ל שלפנינו⁴, לא כן עניין עוונותיהם בסתר ובגלוי. מפשוטן של מקראות משמע, שאת

3 סדן, שם, עמ' 79, טורים 64-66.

פשעיהם הם עשו בפרהסיא ובריש גלי⁵, וזו אף הגישה הרווחת במדרשי חז"ל⁶. ואם כי באחד המדרשים נזכר שהם פשעו גם בסתר, בחתירה לבתים בחשכת הלילה⁷, עדיין אין בכך כדי הדגשת פייטננו שפשעיהם היו ב'סתורים וגלויים', ובמיוחד גם לא מצאנו במדרשי חז"ל את הרעיון, שמפני שפשעו בגלוי ובסתר נפרעו מהם בגלוי ובסתר, מן השמים ומן התהום, מדה כנגד מדה. נראה אפוא, שפייטננו ראה את הדברים במדרש שלא הגיע לידנו. בשאלה זו, אם אנשי דור המבול פשעו בגלוי או בסתר, מצאנו מחלוקת ב'ספר זוהר', ודעתו של ר' יוסי שהובאה שם היא הקרובה ביותר לדברי פייטננו:

‘ותשחת הארץ לפני האלהים’ (בראשית ו יא). אמר ר' יהודה: כיון דכתיב ‘ותשחת הארץ’, אמאי ‘לפני האלהים’? אלא כיון דעבדו חוביהון באתגליא, לעיניהון דכלא, כדין ‘לפני האלהים’ כתיב. ר' יוסי אמר: אנא אפכא אמרית. ‘ותשחת הארץ לפני האלהים’: בקדמיתא - ‘לפני האלהים’, דלא הוּו עבדי באתגליא, ‘לפני האלהים’

4 בבלי, סנהדרין קח ע"א: "אמר רבי יוחנן: דור המבול ב'רבה' קלקלו, וב'רבה' נידונו. ב'רבה' קלקלו, שנאמר: 'וירא יי כי רבה רעת האדם'; וב'רבה' נידונו, שנאמר: 'כל מעינות תהום רבה'". וכך בתנ"כ, בראשית, לג (בסופו).

5 בראשית ו יא: 'ותשחת הארץ לפני האלהים', ובפירוש ר' אברהם אבן עזרא, שם: "יש אומרים, כי טעם 'לפני האלהים', בפרהסיא". וראה עוד להלן, הערה 8.

6 ראה ספרי זוטא, במדבר ח"ד, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 269: "וכן הוא אומר: 'וירא בני האלהים את בנות האדם' (בראשית ו ב), מלמד, שהיו אוחזין בנשים ומענין אותן בשווקים. אם כן עשו בני הדייגין, על אחת כמה וכמה שאר בני אדם". ובפרקי רבי אליעזר, פרק כב, קושטא רעד, דף טו ע"א: "ר' מאיר אומר: גלויי בשר ערוה היו הולכין דורות של קין, האנשים והנשים, כבהמה, וממטאין בכל זנות, איש באמו ובבתו ובאשת אחיו, בגלוי וברחובות, ביצר הרע ובמחשבות לבם, שנאמר (בראשית ו ח): 'וירא יי כי רבה רעת האדם בארץ'". וכנראה ענין הפרהסיא נדרש מתיבת 'בארץ', גלוי לפני כולם. וראה עוד: בראשית רבה, כו ה, עמ' 248; שם, לא ה, עמ' 279; פירוש ר' אברהם אבן עזרא, בראשית ו ה (שיטה אחרת).

7 ראה בראשית רבה, כז ג, עמ' 257: "שמענו בדור המבול שנידונו במים, והסדומיים באש. מנין ליתן את האמור כאן להלן ושאמור להלן כאן? תלמוד לומר: 'רבה' רבה' לגיירה שוה. רק ע כל היום' (בראשית ו ה): משהיתה חמה זורחת עד שתשקע, לא היה בהם תחולת, הדא הוא דכתיב (איוב כד יד): 'לאור יקום רוצח' וגו', והוא כתיב (שם, פסוק טז): 'חתר בחשך בתיים', למה? ש'יומם חתמו למו'. מה היה עושה? היה מביא אפופליסמון ושף באבן, ובא בלילה וחותרה". משמע, שכן עשו אנשי דור המבול. וכן הבין עורכו של 'ילקוט שמעוני', ראה ילקוט שמעוני, איוב, רמז תתקט: "מה היו אנשי דור המבול עושים? היה מביא אפרסמון ושף באבן, ובא בלילה ומריח, וחותרה". ומקורו במדרש בראשית רבה הנזכר, כפי שציין במאמר הבא (ראה: ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, ב [נביאים וכתובים], ירושלים תשכ"ה, עמ' 409 עמודה א). ואין זה כמסורת התלמוד הבבלי המונה עוון זה בין עוונותיהם של אנשי סדום בלבד. ראה: בבלי, סנהדרין קט ע"א.

עבדו, ולא לפני בני נשא, ולבסוף - עבדו באתגליא, הדא הוא דכתיב (שם, פסוק יא):
 'ותמלא הארץ חמס', דלא הוה אתר בכל ארעא דלא הוה באתגליא.

נתרגום לעברית: 'ותשחת הארץ לפני האלהים'. אמר ר' יהודה: כיון שכתוב 'ותשחת הארץ' מדוע כתוב: 'לפני האלהים'? אלא כיון שעשו חטאיהם בגלוי, לעיני כולם, לכן כתוב 'לפני האלהים'. ר' יוסי אמר: אני אומר להפך. 'ותשחת הארץ לפני האלהים': בתחילה - 'לפני האלהים', שלא היו עושים (עוונות) בגלוי, 'לפני האלהים' עשו, ולא לפני בני אדם. ולבסוף - עשו (עוונותיהם) בגלוי, וזהו שכתוב: 'ותמלא הארץ חמס', שלא היה מקום בכל הארץ שלא היה בגלוי⁸.

אמנם כמובן, פייטנו לא הכיר חיבור זה, שנתגלה מאות שנים אחרי זמנו.

ב. רותחים וצוננים במבול

מי המבול הגיעו משני מקורות, מן התהום ומן השמים. כשהתחיל המבול, "נבקעו כל מעיינות תהום רבה, וארבת השמים נפתחו" (בראשית ז יא), ובסיומו: "ויסכרו מעינת תהום וארבת השמים, ויפלא הגשם מן השמים" (שם ח ב). ועל כך הוסיפו רבותינו, שאחד מאותם שני מקורות היו מימי **רותחים**, אלא שנחלקו אם מדובר במעיינות התהום או בגשמי השמים. כן שנינו בתלמוד הירושלמי: "אמר רבי יוחנן: כל טיפה וטיפה **שהיה הקב"ה מוריד עליהן**, היה מרתיחה בתוך גיהנם ומורידה עליהן, הדא היא דכתיב (איוב ו יז): 'בְּחַמוֹ נִדְּעַכּוּ מִמְּקוֹמָם'⁹. היינו, המים שירדו מן השמים היו רותחים¹⁰. אך למדרש פרקי רבי אליעזר, כשבאו מי

8 ספר הזוהר, ח"א, ס ע"ב. תרגום על-פי פירוש 'הסולם' (זוהר עם פירוש הסולם, ב, פרשת נח, סי' כח-כט, ירושלים תשל"ה, עמ' יא-יב) בתיקונים קלים. לדברי 'ספר זוהר' השווה פירוש ר' אברהם אבן עזרא, בראשית ו יא: "ותשחת הארץ... לפני האלהים", **בפרהסיא**. ואחרים אמרו, כי הטעם, **שנשחתו בסתר ובדברים מכוּסִים**, שלא ידעם כי אם השם. והקרב אלי שהתורה דברה כלשון בני אדם, על דרך שיבינו השומעים כעבד שיעשה עבירה לפני רבו ולא ייראנו". וראה עוד: מדרש לקח טוב, בראשית שם. ירושלמי, סנהדרין י ג, ויניציאה רפג, דף כט ע"ב. וכך בבראשית רבה, כח ט, עמ' 267; ויקרא רבה, ז ו, עמ' קסא, ועוד. גם בתרגום הארמי לתורה שעל-שם יונתן בן עוזיאל, בראשית ז י: 'זמוי דְּטוּבְעֵנָא הוּוּ נַחְתִּין רְתִיחִין מִן שְׁמַיָא עִילוי ארעא'.

10 אמנם לדעת ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, מגדולי אשכנז במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, מאמרו של רבי יוחנן: "כל טיפה וטיפה **שהיה הקב"ה מוריד עליהן**, היה מרתיחה בתוך גיהנם ומורידה עליהן", אינו סותר את המקורות המדרשיים האחרים שמי **מעיינות התהום** היו רותחים, שהוא הבין, כנראה, שהקב"ה הרתיח בגיהנם "כל טיפה וטיפה" **ונתנן במעיינות התהום!** ואיני מכיר חבר לפירוש מחודש זה. וזה לשון ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא: "גרסינן: אמר רב חסדא, דור המבול ברותחין קלקלו, בעבירה, ברותחין נדונו, דכתיב: 'זישכו המים', **וכל טיפה וטיפה שהוריד עליהן הרתיחה בגיהנם**. ואמר ר' יוחנן: כתיב: 'נבקעו כל מעיינות תהום רבה', וכתיב: 'ויסכרו מעיינות תהום', ולא כל, אלא **שלשה נשתירו מהן, שנרתחו**, בלועזא גדר, וחמי טבריא, ועינא רבתי דבירם. אלמא, רב חסדא ור'

המבול על הארץ, "מה היו עושין, פושטין כפות רגליהם וסתמו את כל התהומות. מה עשה הקב"ה, הרתיה מי תהומות והיו שולקין את בשרם ופושטין את עורן מעליהם..."¹¹. את דברי חז"ל אלו ניתן להבין, שרק מימי אחד המקורות – ארובות השמים או מעיינות התהום, כל מדרש ושיטתו – היו רותחים, בעוד שמי המקור השני היו במצבם הרגיל, לא רותחים¹². היינו, לשיטת התלמוד הירושלמי: גשמי השמים היו רותחים ומעיינות התהום צוננים; וההיפך למדרש פרקי רבי אליעזר: גשמי השמים צוננים ומעיינות התהום רותחים. אפשר, שמסקנה זו לפרשנותי, שדינם של בני המבול היה במים צוננים ורותחים, נרמזה בשני מדרשים נוספים:

א. מדרש בראשית רבה:

שמענו בדור המבול שנידונו במים, והסדומיים באש. מנין ליתן את האמור כאן להלן ושאמור להלן כאן? תלמוד לומר: 'רבה' 'רבה' לגזירה שוה¹³.

יחנן סבירא להו, דתולדות גיהנם נינהו... (יחסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', מהדורת י"ל הכהן מימון, ירושלים תשכג, עמ' רפ).

11 פרקי רבי אליעזר, סוף פרק כב, דף טו ע"ב. וכשיטה זו כן גם בתנ"כ, בראשית, לג (מצוטט להלן, ליד הערה 14); עי' להלן, הערה 16. גם מבבלי, סנהדרין קח ע"א, משמע שהמים של המעיינות היו רותחים (הנוסף במוסגר ממני): "אמר רבי יחנן: שלשה נשתירו מהם [=מעיינות המבול]: בלועה דגדר, וחמי טבריא, ועיניא רבתי דבירם". וכך גם בבראשית רבה, לג ד, עמ' 308: "ויסכרו מעיינות תהום" וגו'. אמר ר' לעזר: לרעה - 'ביום הזה נבקעו כל מעיינות' וגו' (בראשית ז יא), אבל לטובה: 'ויסכרו מעיינות תהום' ולא 'כל מעיינות', חוץ מעיני טובה, ואיבלועה, ומערת פמיים". והעיר על כך הגאון רד"ל, בהגהותיו לפרקי רבי אליעזר (פרק כב, הערה מב, דף נא ע"ד). והוסיף להעיר, שגם מכמה מקומות ב'ספר הזוהר' משמע, ש"מי התהום היו רותחין ולא מי הגשמים העליונים". יעוין בדבריו.

12 במקומות נוספים בדברי חז"ל נוכרת רתיחתם של מי המבול, אלא שלא נברר בהם אם מקור המים הרותחים היה במעיינות התהום או בארובות השמים. ראה בבבלי, סנהדרין קח ע"ב: "אמר רב חסדא: ברותחין קלקלו, בעבירה, וברותחין נידונו. כתיב הכא (בראשית ח א): 'ויִשְׁכַּחוּ הַמַּיִם', וכתוב התם (אסתר ז י): 'וַיִּחַמְתָּ הַמַּיִם הַקְּלֵף שִׁכְחָה'". רב חסדא אמר את דבריו בסתם, ולא גילה דעתו אם הרותחין היו מן השמים או מהתהומות, אע"פ שבבבלי, ראש השנה יא ע"ב - יב ע"א, הסבירו עם דבריו את שיטת רבי אליעזר, שבחודש תשרי נברא העולם והמבול התחיל ביום יז במרחשון, בו "מעיינות מתגברים", "ומתוך ששינו מעשיהן - שינה הקב"ה עליהם מעשה בראשית" והרתיה את המעיינות!

ראה גם תרגום לאיוב ו יז, על הפסוק: "בַּעַת יִזְרְבוּ נִצְמָתוֹ בְּחֶמוֹ, נִדְעָכוּ מִמְקוֹמָם", המתרגם: "הכדין דר דטובענא בעדן דחבו, אשתרבבו אתמגורו בריתחיה, וברותחין מן אתריתן" (תרגום איוב, מהדורת ד"מ סטק [= D.M. Stec, *The text of the Targum of Job*, Brill 1994], עמ' 47*). ובמדרש לקח טוב, בראשית ו יד: "וַיִּכְפְּרֵת אֶתָּה... בַּכֶּפֶר" (בראשית ו יד), בגופר, מין זפת. במשה כתוב (שמות ב ג): 'וַתִּתְקַדְּרָה בַחֲמֹר וּבְנֹפֶת', וזפת מבחוח, וחומר מבפנים, לפי שהיו המים רפים, וכאן היו המים רותחין, לכך נאמר 'מבית ומחוח ככופר'". וכנראה כן הוא הבין מבראשית רבה, לא ט, עמ' 282. ראה שם, ובתורה שלמה, בראשית ו יד, סימן קעג בביאור, עמ' תג.

ב. מדרש תנחומא:

וַיֵּרָא יי' כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בְּאָרֶץ' (בראשית ו ה), ילמדנו רבינו: כמה דינם של רשעים בגיהנם? כך שנו רבותינו: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש... ובמה הם נידונין? **באש ובשלג**... ומה ראית להקיש משפט רשעים בגיהנם למשפט דור המבול? שכשם שדינם של אלו באש ובשלג, כך דינם של אלו [=אנשי דור המבול] **באש ובשלג**. באש מנין? שנאמר (איוב ו יז): 'בְּחֶמוֹ נִדְעָכוּ מִמְקוֹמָם', ובשלג מנין? שנאמר: וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ' (בראשית ז יב)¹⁴.

מסתבר שהאש שנידונו בה דור המבול, לדברי שני מדרשים אלו, אינה ממש אש אלא הם המים הרותחים¹⁵, שכן לא מצאנו במפורש שבדינם של דור המבול שימשה אש של ממש.

13 בראשית רבה, כו ג, עמ' 257. הגזרה שוה דורשת את: "וַיֵּרָא יי' כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בְּאָרֶץ" (בראשית ו ה), הנאמר בדור המבול, עם "וַיֵּאמֶר יי': זַעֲקַת סָדֵם וְעַמְהָהּ כִּי רַבָּה, וְחַטָּאתָם כִּי כְבֵדָה מְאֹד" (שם יח כ).

14 תנ"כ, בראשית, לג. המוסגר נוסף ממני.

15 ראה גם תנחומא, נח, ז: "אמר ר' ברכיה: קשים היו מאוד ובעלי קומה... ואולולי שפרע מהם באש מלמעלה אין בריה יכולה להן, שכן איוב אומר: 'אם לא נִכְחַד קִימְנוּ, וַיִּתְרַם אֶקְלָה אֵשׁ' (איוב כב כ). כיון שראה הקב"ה שלא נשטפו קומתן בתהומות שלמטן, הוריד עליהם אש מן השמים, שנאמר: 'וַיִּתְרַם אֶקְלָה אֵשׁ'... וכעין זה בתנחומא, צו, ב. ו'אש מן השמים" הם המים הרותחים. כן גם הבין רש"י בפירושו לספר איוב, שהביא את מדרשנו בפרופזה וביארו כן: "ויר' תנחומא דרש, שהיו בעלי קומה ולא מתו בתהומות, ובאו עליהם רותחין מלמעלה, וזהו: 'יתרם', קומה יתרה שלהם. 'ויתרם' - גאותם, 'אֶקְלָה אֵשׁ' - ברותחין נדונו" (פירושו רש"י, איוב כב כ, מהדורת הרב א' שושנה [בתוך: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י: פירושי רש"י... רבנו תם... ותלמיד רש"י], ירושלים תשס, עמ' קלו). והשווה מדרש תהלים, יא ה, עמ' 100: "אמר הקב"ה: כל מי שהוא מעלה עצמו, סופו לידון באש. אנשי דור המבול, שנאמר: 'בעת יורבו נצמתו, בחומו נדעכו ממקומם' (איוב ו יז); אנשי המגדל, שנאמר: 'ויתרם אכלה אש' (איוב כב כ)...". ודינם של אנשי דור המבול באש, למובא במדרש תהלים, פירושו במים רותחים, כי מקורה של דרשה זו בויקרא רבה, ז ו, עמ' קסא-קסב, ושם: "שכל מי שמתגאה לפני המקום אינו נידון אלא באש. דור המבול, על ידי שנתגאו ואמרו: 'מה שדי כי נעבדנו' (איוב כב טו), לא נידונו אלא באש, הדא הוא דכתיב: 'בעת יורבו נצמתו, בחומו נדעכו ממקומם'. מהו 'בחומו', ברותחין". וכאן הובא מאמרו של רבי יוחנן, על הרתחת מי המבול בגיהנום (מצוטט מתלמוד ירושלמי, לעיל, ליד הערה 9), כהסבר לדינם של דור המבול באש. בין כך ובין כך, לכל המדרשים המדברים בהורדת אש על אנשי דור המבול אין כל שייכות למובא בספרות החיצונית שבנוסף למבול של מים היה גם מבול של אש, כי למקורות אלו, מבול האש ירד בזמן אחר ממבול המים, וכנראה כוונתם להפיכת סדום ועמורה שהיתה בהמטרת 'גִּפְרִית וָאֵשׁ מֵאֵת יי' מִן הַשָּׁמַיִם" (בראשית יט כד). על המקורות החיצוניים בדבר שני מיני המבול, ראה: ל' גינצבורג, 'מבול של אש', בספרו: על הלכה ואגדה: מחקר ומסה, תל-אביב תשכ, עמ' 205-219, 292-294.

וכך גם יש להבין את השלג ששימש בדינם של דור המבול, למדרש השני, שאין הכוונה לשלג ממש אלא למים צוננים, וכמפורש באותו מדרש: "ובשלג מנין? שנאמר: 'וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ'", ו'גשם' הוא מים ולא שלג¹⁶. נמצא אפוא, שגם לשני המדרשים האחרונים שמשו במבול שני מצבי מים: רותחים וצוננים, ומ'מדרש תנחומא' המדמה את המים הצוננים ל'שלג' משמע, שכוונתו למים צוננים וקפואים שיש בהם כדי פורענות, ולא למים במצבם הקריר הרגיל שאין בהם כל פורענות מצד קרירותם, ודברי 'מדרש תנחומא' משלימים ומאירים את שאר המקורות המדרשיים שהבאנו.

ובכן, אם צדקתי בפרשנותי, נחלקו חז"ל במקורם של המים הרותחים והמים הצוננים. לתלמוד הירושלמי: גשמי השמים רותחים ומעיינות התהום צוננים, וההיפך למדרש פרקי רבי אליעזר ומקבילותיו: גשמי השמים צוננים ומעיינות התהום רותחים. ובכך נחשף מקורם המדרשי של כמה פייטנים שפייטו ואמרו, שעונשם של דור המבול היה ברותחים וצוננים, והרותחים ירדו מן השמים והצוננים עלו מן התהומות, שפייטנים אלו נקטו בדעת התלמוד הירושלמי!

באחד מפיוטיו, סוּדֵר ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן ארצישראלי בן דורו של רב סעדיה גאון, את מאורעות העולם, מבריאתו ועד מתן תורה, ובשעה שעושה בתיאור דור המבול הוא מפייט את פורענות רשעי אותו הדור במילים אלו:

שָׁרְפוּם חַמִּים / רוֹתְחִים וְנִגְשָׁמִים / מְמַעֲיְנֵי מְרוֹמִים
סְחָפוּם זְרוֹמִים / צוֹנִים מִתְהוֹמִים / וְחִילָם שְׂאֵף צַמִּים¹⁷.

כלומר: את רשעי דור המבול שרפו מים 'חמים' ו'רותחים' שהומטרו ('נִגְשָׁמִים') מן השמים, ובנוסף לכך 'סחפום' מים קרים ('זְרוֹמִים צוֹנִים') שמקורם ממעיינות התהום¹⁸.

¹⁶ ולפי שה'שלג' שבמדרש הנוכחי הם המים הצוננים והוא הוא הגשם שירד מן השמים, הרי שהמים הרותחים (שהם ה'אש' למדרש זה) הגיעו ממעיינות התהום. ומדרש זה נקט אפוא בשיטת פרקי רבי אליעזר; עי' לעיל, ליד הערה 11.

¹⁷ פיוט סדר עולם 'שבעה דברים קדומים' לחג השבועות, נדפס: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, ב, ירושלים תשסד, עמ' 105, טורים 349-354. פייטן זה פעל בארץ ישראל או באחת מן הקהילות ששכנו סמוך לגבולה, וסביר שחי ברבע האחרון של המאה התשיעית וברבע הראשון של המאה העשירית. ראה: הכהן, שם, א, עמ' 222-240.

¹⁸ מהדיר הפיוט לא ידע את מקורו של הפייטן וכתב בביאורו: "נראה מדברי הפייטן, שמעיינות התהום שנבקעו במבול היו צוננים, בניגוד למי הגשם. לא מצאתי מקור לדבריו..." (הכהן, שם, ב, עמ' 105, ביאור לטור 353).

והוא חוזר על הדברים ביצירה אחרת שלו:

חבלי צוקות וצרות / לא השיגו בצרות

חמסו ארץ דירות / בקץ עשרה דורות

חצות הצינון ממדורות / וחצות הרתיחום ממזרות

חבלו ולא בנו לקרות / אזי חיים בלעונו בחרות¹⁹.

ביאור: 1 **חבלי צוקות וצרות**: כאבי צרות. **לא השיגו בצרות**: לא השיגו את אנשי דור המבול, שהיה להם כל טוב בלא שום עמל. ראה תוספתא, סוטה, ג ו: "אנשי מבול לא נתגאו לפני המקום אלא מתוך הטובה שהשפיע להם". | 2 **חמסו ארץ**: כדכתיב (בראשית ו יא): "ותמלא הארץ חמס". **ארץ דירות**: הארץ המשמשת מדור לברואים. **בקץ עשרה דורות**: לסוף עשרה דורות מבריאת העולם (עי' משנת אבות, ה ב) באו אליהם העונשים המתוארים בטורים הבאים. | 3 **חצות הצינון ממדורות וחצות הרתיחום ממזרות**: מחצית ('חצות') מי המבול היו צוננים שבאו מהתהומות ('מדורות') והם ציננו את הרשעים, והמחצית השנייה - רותחים, באו מן המזלות ('מזרות') והרתיחו את הרשעים. | 4 **חבלו**: השחיתו. **ולא בנו לקרות**: לא הבינו שעליהם לקרוא בשם הקב"ה, ולכן **אזי חיים בלעונו בחרות**: מים בלעום חיים בחרון ה'.

היינו, מחצית ממי המבול, המים הצוננים, נבעה ממדורות התהום, והמחצית השנייה, המים החמים, הורתחה וירדה מן המזרות, ממזלות השמים.

פייטנים נוספים מסכיבות זמנו של פייטנו הזכירו את דינם של בני דור המבול ברותחים מן השמים ובצוננים מן התהומות. בפזמון אנונימי מפיטן שפעל במאה העשירית נתפייט כן:

רתוחים ממעל ירדו

וקרים מתחת ירדו

לשטוף אשר מרדו

ולא הבינו ככבדו

כי רשעים יאבדו²⁰.

ביאור: 1 **רתוחים**: מים רותחים. **ממעל**: מן השמים. | 2 **וקרים**: מים קרים. **מתחת**: מן התהום. **חרדו**: נחפזו לקראת הרשעים. | 3 **לשטוף אשר מרדו**: כדי לשטוף ולהטביע את הרשעים שמרדו בהקב"ה. | 4 **ככבדו**: כנראה: בשלוותם, בהיותם נכבדים קודם למבול. | 5 **כי רשעים יאבדו**: תהלים לו כ.

19 סדר עבודה ליום הכיפורים 'זכר מילתי', נדפס: הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ב, עמ' 271, טורים 25-28.

20 פזמון 'רתוחים ממעל ירדו', נדפס: פזמוני האנונימוס, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשלד, עמ' 73, סי' כ. לזמנו ומקומו של פייטנו האנונימי, ראה שם, מבוא, עמ' 26.

ור' נחמיה ב"ר שלמה ב"ר הימן הנשיא, פייטן בבלי בן סוף המאה העשירית, מפייט:

זִיְהָר מְעַשׂ תַּנְחוּמִּים / נִתְלַשׁ בְּזַעַם מַיִם
זוֹרְמוֹ כְּנֻטְפֵי חַמִּים / וּכְנוֹבְעֵי קָרֵי מַיִם²¹.

ביאור: 1 זיהר: האיר, וכאן במשמעות של: השלים. מעש: כמו: 'מעיש', השווה: איוב ט ט. תנחומים: כדי לנחם. נתלש: את מזל כימה שנתלשו ממנו שני כוכבים. בזעם מים: כדי להביא את המבול (מים) בזעמו. ושיעור הטור: הקב"ה השלים ממזל עיש כדי לנחם את מזל כימה שממנו עקר שני כוכבים כדי להביא מבול לעולם. והוא על-פי בבלי, ברכות נט ע"א: "בשעה שהקב"ה ביקש להביא מבול לעולם, נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם. וכשבקש לסתמה - נטל שני כוכבים מעיש וסתמה". | 2 זוּרְמוֹ: נשפכו. והפייטן מתאר מהיכן הגיעו מי המבול. כְּנֻטְפֵי: כדבר הנוטף, מלמעלה למטה: חמים: מים רותחים. וּכְנוֹבְעֵי: וכמים נובעים מן התהומות. קָרֵי מַיִם: נבעו המים הצוננים.

הנה לנו שני פייטנים נוספים המזכירים את ענייננו, שבני דור המבול נידונו במים רותחים מן השמים ובמים צוננים מן התהומות²².

אכן, בשפת הפייטנים משמשת לעתים המילה 'קרים' במשמע של 'מים' סתם, ולא דווקא מים צוננים וקרים, וזאת על-פי ירמיה יח יד: "אִם יִנְתְּשׁוּ מַיִם זְרִים, קָרִים נוֹזְלִים"²³. אך כאן,

21 פיוט גשם 'אם ימלאו העבים', נדפס: מ' זולאי, 'פיוטי ר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' רט, טורים קיז-קיח. פיוט זה שב ונדפס על-ידי נ' קצומטה, ראה: N. Katsumata, *The liturgical poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman ha-Nasi: a critical edition*, Leiden 2002, pp. 156-166, והמובאה שלפנינו בעמ' 161.

22 אפשר שר' נחמיה ב"ר שלמה ב"ר הימן הנשיא רומז את העניין במקום נוסף, בפיוט סדר עבודה 'אנאים גבורות אל' ליום הכיפורים, בפסיקה המדברת בעניינו של המבול: "יְרָה עֲלֵיהֶם חֲמוֹ / וְחִנְקֵם בְּחֶשֶׁר זְרָמוֹ" (קצומטה, פיוטי ר' נחמיה הנשיא [לעיל, הערה 21], עמ' 93, טור 244). כלומר: הקב"ה זרק עליהם מים רותחים ('חמו') מן השמים, שלשון 'זרק' הוא מלמעלה למטה, וגם חנקם, הטביעם, ב'חֶשֶׁר זְרָמוֹ', בחשרת (לשון קישור) מימיו, והם המים שעלו מן התהומות שלא היו רותחים.

23 הנה כמה דוגמאות מן הפיוטים, לפי סדר כרונולוגי (עד כמה שניתן): (א) "הִבִּיט יוֹצֵר / וְהִנֵּה קָרִים / מְכַסִּים מְרָאוֹת / אֶת כְּבוֹד מְעֻשְׁהוֹ" (פיוט 'אז בדעת חקר' המיוחס בספק לר' יוסי בן יוסי, פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, מהדורה שנייה, ירושלים תשנא, עמ' 223); (ב) "קָרִים לְזֻרְמָה / רְבִיבִים לְשִׁלְמָה" (הושענא 'אדם ובהמה' לר' אלעזר בירבי קליר, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 174); (ג) "הִקְוִינָה קָרִים / הִדְשָׁאנָה שִׁיחִים / הַמִּימָם לְקָרוֹת / הַדֶּרֶת סְכָה" (יוצר 'אומץ קצות דרכיך' לפייטן קדום לא נודע, נדפס: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמד, עמ' 62); (ד) "מִלֶּךְ קָרִים מִיָּבֵשׁ / בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה רְגֹוֹנוֹ יִכְבֵּשׁ / יֵי מִלֶּךְ גְּאוֹת לְבַשׁ" (יוצר 'מלך אשר הכין עולם בתרץ' לר' יוסף אלברדאני, נדפס: החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מהדורת ט' בארי, ירושלים תשסג, עמ' 557); (ה) "חֶשְׁשִׁים וְקָרִים טָרְף שְׁמֵי מַעַל וּמִתַּחַם כְּשִׁמְלָה" (פיוט סדר עולם 'אדני

אחרי שכאמור, ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן מסביבות זמנם של שני הפייטנים האחרונים, אומר במפורש, שמימי המבול הרותחים ירדו מן השמים והצוננים עלו מן התהומות, ודברי התלמוד הירושלמי ומדרשים אחרים תומכים בכך, אין כל צורך לפרש את 'קרים' או 'קרי מים' שבדברי שני הפייטנים האחרונים במשמע של 'מים' סתם²⁴, אלא דווקא בהוראת: 'מים צוננים וקרים'. ופרשנות זו גם מוכחת מכך שאותם פייטנים הנגידו ל'קרים' את 'רותחים' ול'קרי מים' את 'נטפי חמים'!

כבר הובאו לעיל שני קטעים מפייטנותו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי בהם מפורש, ששני מצבי מים שימשו במבול, וכל אחד מהם הגיע ממקור אחר: מים רותחים מן השמים, ומים צוננים ממעיינות התהום. ועל אלו יש להוסיף קטע שלישי ממורשתו של אותו פייטן, ששוב מזכיר את שני מצבי המים ששימשו במבול (בהשמטת מקורו של כל 'סוג' מים)²⁵, וגם מוסיף את הסיבה לכך. וזה לשונו:

נְתִיבוֹתֵיהֶם בְּשִׁקוּשׁ מְצִינִים
 דְּרָךְ פְּחִים וְצִנִּים
 לְמַחֹת בְּרוֹתְחִים וְצוֹנִים²⁶.

ביאור: 1 נתיבותיהם: דרכיהם של בני דור המבול. בשקוש מציינים: מאופיינים בעקמומיות. |
 2 דרך פחים וצנים: בעבירות הנמשלות ל'פחים' ו'צנים'. ראה להלן בסמוך, בגוף המאמר. | 3
 למחות ברותחים וצוננים: וכנגד זה הם נמחו מן העולם במבול מים רותחים וצוננים.

רגובה' לר' בנימין ב"ר שמואל, מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת 'פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 334).

24 כביאורים של שניים ממנהיגי שני הפיוטים - פליישר וקצומטה. ראה, בהתאמה: פליישר, פזמוני האנונימוס, עמ' 73, ס' כ, ביאור לטור 2; קצומטה, פיוטי ר' נחמיה הנשיא (לעיל, הערה 21), עמ' 180, ביאור לטור 119. אך מ' זולאי, מהדירו הראשון של פיוט גשם 'אם ימלאו העבים' לר' נחמיה הנשיא, המדובר, פירש לנכון, ש'קרי מים' הם מים קרים וצוננים. ראה: זולאי, 'פיוטי ר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', עמ' רט, ביאור לטורים קיז-קיח.

25 גם ר' יהודה ברבי בנימן, פייטן שפעל במזרח, ואולי בבבל, במאה התשיעית או העשירית, המזכיר כנראה את היות מי המבול מורכבים מרותחים וצוננים, אינו מפרט את מקורם של המים הרותחים והצוננים. כן הוא מפיט ביוצר 'אלה תולדות איש מצא חן ומנוח' לפרשת נח:

עֲשֵׂה לָךְ טִיכּוּס הַחֲקוּקָה מֵאֹז וְרִשׁוּמָה בְּסִפֵּר
 יַעַן לְהַסְתּוֹפֵךְ בְּהַ מְגַחַל וּמְשַׁטֵּף דוֹר אֲשֶׁר בִּי כוֹפֵר
 מִבֵּית וּמִחוּץ בְּכוֹפֵר.

(פיוטי ר' יהודה בירבי בנימן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 88, טורים 16-18).

הפייטן מוסר את ציוויו של הקב"ה לנח לבנות תיבה כסידורה הרשום בתורה, כדי 'להסתופף בה' ולהינצל מ'גחל ומשטף', מהמים הרותחים ('גחל') ומהמים האחרים ('שטף'), הצוננים, שיבואו על 'דור אֲשֶׁר בִּי כוֹפֵר'.

שוב אנו שומעים שבני המבול נידונו בשני מצבי מים: רותחים וצוננים; אלא שכאן, כפי הנראה, מוסיף הפייטן את הסיבה שנפרעו מהם במים רותחים וצוננים, ואומר כן: 'נְתִיבוֹתֵיהֶם' של בני דור המבול היו עקומים ('בְּשָׁקוּשׁ מְצוּיִינִים') ב'דָּרֶךְ פְּחִים וְצָנִים', בעבירות המסומלות בחום ('פְּחִים') ובקור ('צָנִים')²⁷, ולכן נגזר עליהם להימחות ב'רוֹתְחִים וְצוֹנְנִים', מדה כנגד מדה. לא נתברר לי איזה סוג עבירות מסמל 'פְּחִים' ואיזה 'צָנִים', ושמה 'פְּחִים' הם חטאי עריות, הנובעים מרתיחת היצר²⁸, ו'צָנִים' הם שאר עבירות. אך בין כך ובין כך, לא מצאתי בדברי חז"ל מקור לפייטנו, שהם נידונו ב'רוֹתְחִים וְצוֹנְנִים' משום שפשעו בשני סוגי עבירות²⁹.

26 פיוט סדר עולם 'אז קדם נבראים' לחג השבועות, נדפס: הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ב, עמ' 146, טורים 397-399.

27 להסביר, דברי פייטנו הם על-פי משלי כב ה: "צָנִים פְּחִים בְּדָרֶךְ עֵקֶשׁ", לדרשת הבבלי, עבודה זרה ג סע"ב, ש'צָנִים' הוא קור, מלשון צינה, ו'פְּחִים' הוא חום. יעויין שם, ובפירוש רש"י. כי פשוטו של מקרא הוא: 'צָנִים' - קוצים, 'פְּחִים' - מלכודות (הערת ש' אליצור).

28 השווה בבלי, ראש השנה יב ע"א: "ברותחין קלקלו וברותחין נידונו; **ברותחין קלקלו - בעבירה, וברותחין נידונו...**"

29 בנוגע לכך ראה תנ"ב, בראשית, לג (חצייה הראשון של המובאה דלהלן כבר צוטטה לעיל, ליד הערה 14): 'וַיֵּאָרֵא יְיָ כִּי רָבָה רַעַת הָאָדָם בְּאָרֶץ' (בראשית ו ה), ילמדנו רבינו: כמה דינים של רשעים בגיהנם? כך שנו רבותינו: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש... ובמה הם נידונין? באש ובשגל... ומה ראית להקיש משפט רשעים בגיהנם למשפט דור המבול? שכשם שדינים של אלו באש ובשגל, כך **דינם של אלו** [=אנשי דור המבול] **באש ובשגל**. באש מנין? שנאמר (איוב ו יז): 'בְּחַמוֹ נִדְעָכוּ מִמְּקוֹמָם', ובשגל מנין? שנאמר: 'וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ' (בראשית ז יב). **ולמה כך? אלא במדה שאדם מודד, בה מודדין לו**, ראה מה כתיב: 'וַיִּבְרָאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם' (שם ו ב), אלו הבתולות; 'כִּי טָבַת נְהָה' (שם), אלו הפניות; 'וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים' (שם), אלו נשי אנשים; 'מְכַל אֲשֶׁר בְּחָרוּ' (שם), אף על הזכר ועל הבהמה. אמר ר' הונא בשם ר' אידי: לא נתחתם גזר דינם של דור המבול עד שכתבו קמיסמסין [=כתובה] לזכר ולבהמה, לפיכך באו עליהן המים כמין אשה... הוי אומר, במה שחטאו בו נפרע מהם.

דברי המדרש: "אלא במדה שאדם מודד, בה מודדין לו", לא באו להסביר מדוע שמשו במבול גם מים רותחים וגם מים צוננים (הם 'האש' ו'השגל' שנענשו בו לדברי מדרשנו; עי' לעיל, ליד הערות 15-16), כי פרט זה כלל לא מוסבר במדרש. ולא בא מדרשנו אלא רק להסביר מדוע הם נענשו במבול של מים, שזה היה משום שחטאו בעריות, ש"לפיכך באו עליהן המים כמין אשה...".

ג. הקטרת קטורת בידי נח אחרי המבול

אחרי שיצא נח מהתיבה הוא בנה מזבח, "וַיִּקַּח מִכָּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה וּמִכָּל הָעוֹף הַטְּהוֹר, וַיַּעַל עֹלֹת בַּמִּזְבֵּחַ" (בראשית ח כ). ובמדרש פרקי רבי אליעזר הוסבר מדוע הוא נהג כן:

ישב נח ודרש בלבו, ואמר: הקב"ה הצילני ממי המבול, והוציאני מן המסגר ההוא, ואיני חייב להקריב לפניו קרבן ועולות?! מיד הביא נח ממין בהמה טהורה, שור וכשב ועז, וממין עוף טהור - תורים ובני יונה, ובנה את המזבח הראשון שהקריבו עליו עולות קין והבל, והקריב עולות ארבע, שנאמר (בראשית ח כ): 'וַיִּבֶן נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה... ועלה ריח ניחוח לפני הקב"ה וערב לו, שנאמר (שם): 'וַיִּרַח יי אֶת רִיחַ הַנִּיחֹחַ'³⁰.

וכיוצא בזה במדרשים אחרים³¹.

במקראות ובמדרשות נזכר שנה הקריב מן הבהמות ומן העופות, ותו לא. אולם בפיוט סדר עולם 'אראלי ערפל' לחג השבועות, לר' אלעזר בירבי קליר, מגדולי הפייטנים הארצישראליים, נוסף דבר חדש לדברים שהעלה נח קרבן על המזבח:

כְּשֶׁר הוּא זָה / לִירֵשׁ חוֹק זֶה / לִילֹת וַיָּמִים

כְּכֶשֶׁר רִיחוֹ / וּתְפִלַּת שִׁיחוֹ / בְּכֶסֶא רַחֲמִים

כְּלִיל הָעֵלָה / וְהַקְדִּים עוֹלָה / וְקַטֹּרֶת סָמִים³².

ביאור: הקב"ה משבח לפני התורה את נח וצדקותו, כדי לשכנעה להינתן לו. 1 **כשר הוא זה:** נח ראוי וכשר. **לירש חוק זה:** לקבל את התורה. **לילות וימים:** ולהגות בה יומם ולילה. | 2 **ככשר ריחו:** כפי שקשר והיה רצוי לפני הקב"ה ריח הניחוח של הקרבנות שהעלה, המפורטים בטור הבא. **ותפלת שיחו בכסא רחמים:** ותפילתו עלתה ונתקבלה לפני כסא הרחמים. | 3 **כליל העלה והקדים עולה:** נח הקריב קרבן עולה, הנשרף כליל על המזבח. וכאן הוא חוזר לטור קודם. **וקטורת סמים:** וגם הקטיר קטורת סמים. ראה על כך להלן בסמוך, בגוף המאמר.

דברים אלו נותן הפייטן בפיו של הקב"ה המושדל את התורה להינתן לנח. הקב"ה משבח לפניו את נח, שהוא כשר וראוי לקבלה ולהגות בה יומם ולילה, כפי שהוכשרו תפילתו וניחוח קרבנותיו, שכללו עולות 'קטורת סמים'.

30 פרקי רבי אליעזר, פרק כג, דף יח ע"א.

31 ראה: תורה שלמה, בראשית ח כ, סימנים עט-פה, עמ' תנ-תנא, ובכל הנסמך שם בביאור.

32 רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס, עמ' 271, טורים 144-146. ייחוס הפיוט 'אראלי ערפל' לקלירי היה מסופק (ראה שם, מבוא, עמ' 45-48), אבל לאחרונה, בעקבות גילויים חדשים, התחזק מאוד הייחוס אליו. ראה: י' יהלום, 'עוד לא אורך ורוחב אלים': שיעור קומה ביצירה קלירית עלומה ליום מתן תורה, קבלה, 32 (תשעה), עמ' 95 ואילך (הערת ש' אליצור).

והנה, זה שנח הקריב לאחר המבול קרבנות עולה מפורש במקרא ובמדרשים, וכמובא למעלה, לא כן הקטרות ל'קטורת סמים', שאינה מופיעה לא במקרא ולא במדרשים הידועים לנו³³. אך עם כל זאת אין לומר שהדבר אינו מופיע במקורות, שהוא נזכר – כך או באופן שונה מעט – באחד מהחיבורים היהודיים החיצוניים מימי הבית השני.

'ספר היובלים', שנכתב במאה השנייה לפנה"ס, והוא מהסוגה הספרותית 'מקרא משוכתב' שרווחה בתקופת הבית השני, לפיה הכותב מנסח מחדש את המקרא בפרפרזה ובתוספות והרחבות³⁴, מתאר את אשר אירע בסיום המבול, בצאת נח מן התיבה, במשפטים הבאים:

ובאחד לחודש השלישי יצא מן התיבה, ויבן מזבח בהר ההוא. ויראה על הארץ, ויקח שעיר עזים, ויכפר בדמו על כל חטאת הארץ, כי נמחה כל אשר עליה לבד מאשר היו עם נח בתיבה. ויקטר את החלב על המזבח, ויקח פר ואיל וכבש ומלח ותור ובן יונה, ויעל עולה על המזבח. וישם עליה מנחה בלולה בשמן, וינסך יין, ויתן על הכל קטורת. ויעל ריח ניחוח לרצון לפני אלהים. וירח אלהים את ריח הניחוח, ויכרות עמו ברית כי לא יהיו עוד מי מבול להשחית את הארץ³⁵.

הרי לנו, שבין הקרבנות שהעלה נח על המזבח לאחר המבול נכללה גם הקטורת, ממש כדברי פייטננו.

ואולם עדיין יש לעיין אם הנכתב ב'ספר היובלים' אכן זהה לדברי פייטננו. 'קטורת' הוא חומר הנשרף כדי להעלות עשן שריחו טוב, ושימושי הקטורת בעבודת המקדש הם שניים: (א) קטורת שכולה לבונה הבאה כלווי לכל המנחות (חוץ ממנחת חטאת ומנחת קנאות), ומוקטרת יחד עם קומץ מנחה ושמן על המזבח החיצון, כמו כל הקרבנות הרגילים³⁶. (ב) קטורת המורכבת מכמה סממנים, המוקטרת פעמיים ביום, כקרבן לעצמו, על מזבח הפנימי המיוחד לצורך זה, והיא הנקראת במקרא 'קטורת סמים'³⁷.

ועתה, בעוד שפייטננו אומר שנח הקריב 'קטורת סמים', 'ספר היובלים' מדבר, כנראה, על הקטרת לבונה. לתיאורו של 'ספר היובלים', הקטורת בקרבנותיו של נח באה יחד עם מנחה

33 אכן מהדירת הפיוט כותבת בנוגע להקטרת הקטורת: "לא מצאתי מקורו" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 271, ביאור לטור 146). וגם במבוא, עמ' 78, היא כללה את העניין בין אלו שנעלם מקורם.

34 על סוגת 'מקרא משוכתב' של ימי הבית השני, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשסז, עמ' 4 ובכל הספרות הנסמנת בהערותיו.

35 ספר היובלים, ו 1-4, מהדורת ותרגום כ' ורמן, ירושלים תשעה, עמ' 220-221. במובאה שבפנים לא שמרתי על הכתיב המלא והמוגזם שבמהדורה - 'כול', 'נוח', לעומת הכתיב החסר: 'התבה'!

36 על הקטרת לבונה כלווי לכל המנחות, ראה: ויקרא ב א, טו ועוד. ועל חריגותן של מנחת חטאת ומנחת קנאות, ראה: ויקרא ה יא-יג; במדבר ה טו.

37 עי' שמות ל ז, ועוד. על מקום הקטרתה של קטורת זו ועל תרכובתה, ראה: שמות ל א-י, לד-לה.

נח מספר, שבכלל הקרבנות שהעלה לאחר המבול, "נתתי סולת נקיה בלולה בשמן עם לבונה למנחה" (בתרגום מארמית). מדובר כאן, בהקטרת לבונה בלבד, כחלק ממנחת הסולת והקרבנות מן החי, ולא ב'קטורת סמים', הבאה בנפרד מן הקרבנות, ומסתבר שכך גם יש להבין את "ויתן על הכל קטורת" שב'ספר היובלים', ששאב ממנו. ולא זו בלבד אלא שאפשר, ובמקורו העברי של 'ספר היובלים' נכתב: "ויתן על הכל לבונה". כי מאחר ש'ספר היובלים' הורק משפה לשפה – מעברית ליוונית וממנה לסורית, ללטינית ולגעז, ומגעז (בהשוואה לתרגום הלטיני החלקי והקטוע) הוא שב ותורגם בימינו לעברית – נשתבשו בו לא מעט ביטויים ומונחים⁴¹, וניתן לתלות בכך את השינוי: לבונה < קטורת.

אכן, גם אם נסכים שבמקורות החיצוניים מדובר בהקטרת לבונה, ופייטנו מדבר על 'קטורת סמים' של ממש, ולא רק כביטוי בעלמא לצורך החריזה, עדיין דבריהם קרובים. אך עם כל זאת אין הדבר אומר שפייטנו הכיר את הספרות החיצונית. סביר לא פחות, לדעתי, שמסורת זו היתה קלוטה באחד המדרשים הקמאים שעמד לפני המשוור – ויש לא מעט חומרים משותפים בין הספרות החיצונית למדרשי חז"ל⁴² – ואך בדרך מקרה היא לא נשתמרה בקובצי המדרש שהגיעו לידינו⁴³. בדרך זו יש גם להסביר את נקודות המפגש הנוספות שבין הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה⁴⁴, שאחת מהן תעלה בתת־פרק הבא.

כפי הנראה, על פי 'מגילה חיצונית לבראשית' או 'ספר היובלים' השלים מהדיר קטע 4Q442 ממגילות מדבר יהודה, בפסיקה המדברת על מעשיו של נח אחרי המבול, כדלהלן (השלמותיו הן בסוגריים מרובעים):

אתן] **קטורת] הגיש לפניו**, ויכפר על אשמו]תן] הא]רצ, וא]ן] וברית נתן] להמה, אות לדורות עולם, להראות קשתו בענן, לבלתי]ת] היות מבול [לשחת כול בשר] " (מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, ג, מהדורת א' קימרון, ירושלים תשעה, עמ' 167).

41 דוגמאות לשינויים בין הקטעים העבריים של הספר שנמצאו בקומראן לבין התרגום העברי מגעז, ראה: ספר היובלים, מבוא, עמ' 94 ואילך.

42 ראה, למשל: מ' קיסטר, 'אחור וקדם: אגדות ודרכי מדרש בספרות החיצונית ובספרות חז"ל', היגיון ליונה: [...] קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל, בעריכת י' לוינסון, ירושלים תשסו, עמ' 231-259; ש' בלקין, מדרשי פילון, ניו יורק תשמט.

43 את שאלת שיתוף החומרים וזיקת הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה העלה מ"ח שמלצר, בלא להכריע אם מדובר בהשפעה ישירה: "[בנוגע] לזיקה שבין הספרות החיצונית לספרות הפיוט, אין אנו יודעים מה היו הצינורות שדרכם הגיעו רעיונות מן הספרות האפוקליפטית לפיוט הקדום..." (מאמרו 'נפלאות בריאת העולם [...] בפיוט קדום', בספרו: מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים: קובץ מאמרים, ניו יורק וירושלים תשסו, עמ' 142). גם חכמים אחרים שעסקו מעט בזיקה זו (הנרשמים להלן, הערה 44), לא שאלו את עצמם אם אכן הפייטנים שאבו את דבריהם מהספרות החיצונית או שמדובר במסורת חז"לית שלא שרדה. ובין כך ובין כך, אין כל בסיס והכרח להנחתה של צ"מ רבינוביץ, "ייתכן, שבזמנו של הפייטן שכיחים היו עדיין קצתם של ספרים חיצוניים בנוסח עברי", ועל פיהם הזכיר הפייטן יגיי פרט הידוע לנו כיום רק מהספרות החיצונית (צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה

ד. חלוקת הארץ בגורל לשלושת בני נח

בפיוט שלא נודע מחברו, מהמאה העשירית לערך, נתפייט כן:

מְדַדוּ כְבוּשָׁה
מֵאַחַר שִׁיבְשָׁה
וּבְחֶקֶל בְּחַלְיָשָׁה
וּבְגוֹרֵל נִשְׁתַּלְשָׁה
לְבְנֵי נֹחַ שְׁלֹשָׁה⁴⁵.

ביאור: 1 **מדדו כבושה**: בני נח מדדו את הארץ. ו'כבושה' הוא כינוי לארץ, על-שום בראשית א כח: "וּמְלָאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבָשׁוּהָ". בכתב-היד: 'מדדו בכבושה', ותיקנתי ל'מדדו כבושה' כהצעת המהדיר על אתר. | 2 **מאחר שיבשה**: אחרי שהארץ יבשה מן המבול. | 3 **ובחבל**: כנראה: בחבל מדידה (עי' זכריה ב ה ועוד). **בחלישה**: בגורלות. | 4 **ובגורל נשתלשה**: ועל-ידי הגורל נתחלקה הארץ לשלושה חלקים. | 5 **לבני נח שלשה**: לשלושת בני נח.

כלומר: אחרי שהארץ יבשה ממי המבול, מדדו בני נח את הארץ וחילקוה ביניהם בגורל לשלושה חלקים, חלק אחד לכל בן.

את חלוקת הארץ בין שלושת בני נח ניתן לתלות בדוחק בלשון הכתוב החותם את רשימת צאצאי שלושת בני נח (בראשית י לב): "אֵלֶּה מְשֻׁפְחוֹת בְּנֵי נֹחַ לְתוֹלְדוֹתָם בְּגוֹיֵיהֶם, וּמֵאַלְפָּה וּנְפָרְדוּ הַגּוֹיִם בְּאַרְצֵי אַחַר הַמַּבּוּל"⁴⁶. אך, כמובן, שרחוק הדבר מלהיות מפורש שם.

בפיוטי ייני: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב תשכה, עמ' נט-ס), שאין כל מניעה לומר שמדובר במסורת מדרשית אבודה שהובאה בזמנו גם בספרות חז"ל.

44 זהות החומרים המדרשיים שבין הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה לא נחקרה, למיטב ידיעתי, פרט להערות פזורות, פה ושם. על כמה דברים שקדמו לבריאת העולם לדברי הפייטנות הקלאסית שנוכרו גם בספרות החיצונית ולא בספרות חז"ל, כתב י' גרנט, אז מלפני בראשית: דברים שקדמו לבריאת העולם, ע"ד, 'ירושלים תשע, עמ' 119 ואילך (הפניית פרופ' ש' אליצור). להערות קלות נוספות על זהות החומרים הדרשניים בין הספרות החיצונית והפייטנות הקדומה, ראה: מ' קיסטר, "לוי שהוא אור": לגלגולו של מדרש קדום על אבני החושן', תרביץ, מה (תשלז), עמ' 327-330; י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל-אביב תשס, עמ' 125-129; הנ"ל, אז באין כול: סדר העבודה הארץ ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנז, מבוא, עמ' 31-35 (כאן הוא חוזר, בשינויים לא משמעותיים, על דבריו שבפרסומו הקודם). לכל המקורות האלו הפנה גרנט, שם, עמ' 119 הערה 4.

45 פזמון ('מדדו בכבושה') [מדדו בכבושה], נדפס: פזמוני האנונימוס, עמ' 77, ס' כט.

46 לפסוק זה ולהקשרו עם חלוקת הארץ לבני נח, ציין ר' דוד לוריא, הרד"ל, בביאורו לפרקי רבי אליעזר, פרק כד, דף נה ע"ד, הערה ב.

חלוקת הארץ בין שלושת בני נח נזכרה במדרש יחידי. בפרקי רבי אליעזר נאמר, שאחרי המבול הקריב נח קרבנות כהודיה על הצלתו, ואז:

הביא נח לבניו ולבני בניו ובירך אותם במנוחותיכם והנחילם את הארץ. בירך לישם ובניו, שחורים וטוים, והנחילם את הארץ נושבת; בירך לָחֵם ולבניו, שחורים כעורב, והנחילם תוך הים; ובירך ליפת ולבניו כולם, והנחילם מדבר ושדותיו⁴⁷.

ואולם לא מדרש זה ולא מדרש אחר מזכיר שהנחלת העולם בוצעה באמצעות גורל, כדברי פייטננו, ופרט זה מצוי בשני חיבורים מהספרות החיצונית. ונפתח ב'ספר היובלים', המתאר באריכות את חלוקת הארץ בגורל בין בניו של נח בימי פלג בן עבר:

ובשנה הששית ילדה לו [=לעֶבֶר] בן ויקרא שמו פלג, כי בעת אשר נולד החלו בני נח לחלק להם את הארץ, ועל כן קרא שמו פלג. ויתעו לחלק ביניהם ויגידו לנח. והיה בראשית היובל השלושים ושלושה, ויחלקו את הארץ לשלושה חלקים, לשם ולחם וליפת, איש איש נחלתו... ויקרא [נח] לבניו, ויגשו אליו הם ובניהם. ויחלק את הארץ בגורל, ירושה לשלושת בניו. ויושיטו ידיהם ויקחו ספר מחיק נח אביהם⁴⁸.

חלוקת הארץ בוצעה באמצעות גורל: כל אחד מהבנים, איש בתורו, נטל מחיקו של נח אביהם 'ספר' שמיימי, המשרטט את גבולות נחלתו, בלא שידע את הכתוב בו.

'ספר היובלים' מסביר את המקרא "וּלְעֶבֶר יָלַד שְׁנֵי בָנִים שֵׁם הָאֶחָד פֶּלֶג, כִּי בְּיָמָיו נִפְלְגָה הָאָרֶץ" (בראשית י כה), שבזמן שנולד פלג חילקו את הארץ בין בני נח מתוך רצונם האישי ובפיקוחו של נח אביהם. ואין זה כדעת חז"ל ש"נפלגה הארץ" בסוף ימי פלג, במוותו, אז נפוצו העמים

47 פרקי רבי אליעזר, מהדורת מ' היגר, סוף פרק כג. במהדורת קושטא רעד, ראש פרק כד, דף יח ע"א; פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל, ווארשא תריב, דף נה ע"ב - נו ע"א. והשווה התרגום הארמי לתורה שעלישם יונתן בן עוזיאל לפסוק "בְּהִנָּחַל עֲלֵיוֹן גּוֹיִם, בְּהַפְרִידוּ בְּנֵי אָדָם" (דברים לב ח):
בְּאַחַסְנֹת עֲלָהּ עֲלָמָא לְעַמְמֵי דִּי נְפִקוּ מִבְּנוֹי דְנַח, בְּאַפְרָשׁוּתִיה מִכְּתָבִין וְלִישְׁנֵין לְבְנֵי נְשָׂא,
בְּדָרָא דְפְלָגוּתָא... [ובתרגום לעברית: בהנחל עליון העולם לגוים אשר יצאו מבני נח, בהפרידו
כתב ולשון לבני אדם בדור הפלגה...].

התרגום לעברית מתוך: תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ב, דברים שם, מהדורת ד' רידר, ירושלים תשמה, עמ' 153. על זיקתו ההדוקה של תרגום זה למדרש פרקי רבי אליעזר, כבר העיר רד"ל בכמה מקומות בביאורו למדרש. ראה, לדוגמא, פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל, 'קונטרס מבוא לפר'א', סעיף ב, דף יב ע"ג: "ובתרגום ירושלמי שעל התורה, המכונה אצלנו 'יונתן בן עוזיאל'... נראה עין בעין, שכבר היה לפניו ה'פרקי רבי אליעזר' והעתיק ממנו הרבה בכל ספר בראשית וקצת ספר שמות...". וראה גם: א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 176 הערה 33, ובכל הנסמן שם. ולרשימת מקבילות מפורטת, ראה: שם, עמ' 177-185.

48 ספר היובלים, ח 8-10, עמ' 241, 244. גם כאן לא שמרתי על הכתיב המלא המוגזם שבמהדורה זו.

בעל מורחם על פני כל הארץ ונבללה לשונם, כעונש על בניית מגדל בבל (בראשית יא א-ט) ⁴⁹, דבר שכמובן הביא לחלוקת הארץ לעמים השונים שנוצרו באותו זמן. חלוקת הארץ לבני נח בידי אביהם **ובאמצעות גורל** נזכרה גם ב'מגילה חיצונית לבראשית', שכנראה שימשה כמקורו של 'ספר היובלים' גם בעניין זה: "ונוח חלק **בעדב** ליפת ולבנוהי למירת ירותת עלמים. לשם נפק **עדבא תניאנא**, למירת לה ולבנוהי [ירותת ע]למים... ולחם [נפק] [עדבא תלת]יא °°°° למירת לה [ו]ל[בנוהי]...⁵⁰. ותרגומו בעברית: "ונח חילק בגורל ליפת ולבניו, לרשת ירושת עולמים. ולשם יצא בגורל השני, לרשת לו ולבניו לירושת עולמים... ולחם יצא בגורל השלישי, לירושה לו ולבניו..."⁵¹.

חלוקת הארץ **בגורל** לבני נח נזכרה אפוא בספרות החיצונית ⁵², אך כאמור, לא במדרשי חז"ל שלפנינו, ועם כל זאת הוא היה ידוע לפייטננו האומר, שהארץ נתחלקה לבני נח בגורל: **"בְּחֶבֶל בְּחַלְיָשָׁה / וּבְגוֹרֵל נִשְׁתַּלְּשָׁה / לְבְנֵי נֹחַ שְׁלֹשָׁה!"** ⁵³

⁴⁹ ראה: סדר עולם, א, פרק א, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 219; ב, עמ' 5; בראשית רבה, לו ז, עמ' 349. וראה גם: מדרש לקח טוב, בראשית יב א. על דעת 'ספר היובלים' לעומת חז"ל, בעניין זה, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשסו, עמ' 104-105.

⁵⁰ מגילה חיצונית לבראשית, מהדורת ד"א מקיאלה (לעיל, הערה 40), עמ' 65-66.

⁵¹ התרגום העברי על-פי תרגומו של מורגנשטרן, העמודות שטרם התפרסמו (לעיל, הערה 40), עמ' 34, בהשלמות ממני על-פי מהדורת מקיאלה.

⁵² השווה גם: ש' בראון ו' פז, "חלק ה' עמו": על מיתוס בחירת ישראל בגורל [...], תרביץ, עט (תשעא), עמ' 26-28.

⁵³ לעיל, ליד הערה 45.